

Het broodje gebakken?

Huwelijksstrategieën en partnerkeuze van bakkers(kinderen) te Brussel in de overgang van het Ancien Régime naar de negentiende eeuw*

Inleiding

Huwelijksstrategieën, huwelijkspatronen, partnerkeuze, sociale mobiliteit, (sociale) endogamie en exogamie ... allen werden al omstandig bestudeerd binnen zeer verscheiden geografische, chronologische en disciplinaire kaders. Vaak vertrekt het eerder gevoerde onderzoek daarbij van de consensus dat de keuze van een huwelijkspartner in de vroegmoderne periode niet in de eerste plaats door liefde was ingegeven, maar wel omwille van sociale en economische redenen ten behoeve van de familiale status en het in stand houden en overdragen van het eigen bedrijf.¹ Tot dusver werd echter voornamelijk gefocust op elitefamilies op het platteland waar de continuïteit van het familiefortuin voorop stond. De intergenerationele strategieën van stedelijke middengroepen werden meestal onderzocht vanuit het perspectief van de ambachten en de structurende rol die deze zouden hebben gespeeld.² Meer en meer wordt echter duidelijk dat de rol van corporatieve organisaties niet mag worden overschat.³ Recent onderzoek lijkt niet alleen uit te wijzen dat ze minder gesloten waren dan lang gedacht,⁴ er zijn zelfs aanwijzingen dat de continuïteit van een bedrijf binnen eenzelfde familie meer een negentiende-eeuws ('bourgeois') dan een achttiende-eeuws fenomeen zou zijn. Zo was volgens Josef Ehmer *occupational continuity* net het gevolg van industrialisering en de toenemende concentratie van kapitaal in bepaalde sectoren.⁵

Het kan daarom interessant zijn rechtstreeks te focussen op de huwelijksstrategieën van stedelijke middengroepen op het einde van het Ancien Régime en het begin van de negentiende eeuw. Welke strategieën hanteerden achttiende- en negentiende-eeuwse kleine producenten en kleinhandelaars in het doorgeven en veilig stellen van hun patri-

* Dit artikel is gebaseerd op Ellen Burms licentiaatsthesis, die geschreven werd aan de vub in het academiejaar 2005-2006 (E. Burm, 'Van vader op zoon? Een prosopografisch onderzoek naar de professionele continuïteit van bakkers te Brussel in de achttiende eeuw', Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2006.) Onze dank gaat uit naar Hugo Soly, de promotor en inspirator van de thesis.

1 M. Mitterauer en R. Sieder, *The European family. Patriarchy to partnership from the middle ages to the present* (Oxford 1982) 122.

2 J. Ehmer, 'The artisan family in nineteenth-century Austria: *embourgeoisement* of the petite bourgeoisie?', in: G. Crossick en H.-G. Haupt (red.), *Shopkeepers and master artisans in nineteenth-century Europe* (Londen/New York 1984) 195-218; G. Crossick en H.-G. Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe, 1780-1914. Enterprise, family and independence* (Londen 1995) 20; G. Crossick, *The artisan and the European town* (Aldershot 1997).

3 Onder meer B. De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', *Social History*, 35:1 (2010) 1-20.

4 Cf. bvb. B. De Munck, 'Construction and reproduction. The training and skills of Antwerp cabinetmakers in the 16th and 17th centuries', in: B. De Munck, S.L. Kaplan en H. Soly (red.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship* (Londen/New York, 2007) 85-110 en (ook voor verdere literatuurverwijzingen) Idem, *Technologies of learning. Apprenticeship in Antwerp from the fifteenth century to the end of the Ancien Régime* (Turnhout 2007) hoofdstuk 1.

5 Ehmer, 'The artisan family', 202-105.

Afbeelding 1: 'Bakker', Ets van J.G. Van Vliet, 1635, Rotterdam, Atlas van Stolk, *Tekeningen Van Vliet*.

monium of beroep? Voor het beantwoorden van deze vraag zal in dit artikel worden ingezoomd op de Brusselse bakkers, een typische en relatief stabiele stedelijke midden-groep. Ook de keuze voor de hoofdstad van de Oostenrijkse Nederlanden biedt interessante perspectieven. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw tekende zich in Brussel, meer dan elders, een spanningsveld af tussen een behoudsgezinde corporatieve wereld enerzijds en de 'moderne wereld' beheerst door het grootkapitaal en groepen uit de financiële wereld en de vrije beroepen, anderzijds. Brussel transformeerde op enkele generaties tijd van een 'corporatistisch bolwerk' naar de eerste moderne (liberale) natiestaat op het continent. De bakkers, die enerzijds stevig geworteld waren in de corporatieve wereld en zich anderzijds dienden aan te passen aan de vereisten van een moderne kleinhandelssector, moeten deze spanning ongetwijfeld hebben gevoeld.

Voor zover huwelijksstrategieën en beroepscontinuïteit bij corporatieve mid-dengroepen al eerder in beeld kwamen, werd de klemtoon voornamelijk gelegd op de vader-zoon relatie en de daaruit voortvloeiende 'intergenerationele' erfelijkheid.⁶

6 H. Van Werveke, 'Ambachten en erfelijkheid', *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, 4 (1943); D. Dewit, 'Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Leuvense ambachtelijk milieu: het bakkersambacht (1700-1795)', Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Katholieke Universiteit Leuven, 1984); S. Cerutti, *La ville et les métiers: naissance d'un langage corporatif*, Turin, 17e-18me siècle (Parijs 1990); J. Dambroyne, 'Prosopografie van de corporatieve elite der Gentse bouwvakkers', *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913* (Tielt 1992); M. Absolon, 'Prosopografische benadering van het ambacht van de timmerlieden en schrijnwerkers te Brugge in de achttiende eeuw', Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Vrije Universiteit Brussel, 1994); S. Gilté, 'Het Brugse bakkersambacht in de Nieuwe Tijden', Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Rijksuniversiteit Gent, 1996); S.L. Kaplan, *Le meilleur pain du monde. Les boulangers de Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 1996); J. Wolfs, 'Het Brusselse bakkersambacht in de nieuwe tijden', Onuitgegeven licentiaatsverhan-

Onder meer Steven Kaplan stelde terecht dat het opstarten van een bakkerszaak een zeker startkapitaal vergde dat dikwijls binnen familiale banden, via erfenis of huwelijk, verkregen werd.⁷ Sommigen wezen daarbij echter ook op de beperkingen van dit vader-zoon perspectief en trachtten deze relatie verder open te trekken.⁸ Er kan immers een onderscheid gemaakt worden tussen rechtstreekse professionele continuïteit van vader op zoon enerzijds en het doorgeven en uitoefenen van het bakkersberoep door ‘aangetrouwden’ (via het afsluiten van huwelijken met bakkersfamilies) anderzijds. Als er geen zoon was die de zaak kon of wou overnemen, werd gezorgd voor een schoonzoon die daar wel toe bereid was. Anderen zijn bovendien vertrokken vanuit een breder netwerkperspectief, waarbij individuele bakkerszaken worden gesitueerd in een breder netwerk van professionele relaties.⁹ Voor de bakkers in Lyon maakte Angleraud een onderscheid tussen de rol van het huwelijk in het verwerven van een startkapitaal enerzijds en het behouden en uitbreiden van (professionele) netwerken via huwelijkspartners anderzijds.¹⁰ Dat laatste gebeurde volgens Fauve-Chamoux onder meer wanneer weduwes en weduwnaars kort na het overlijden van hun partner hertrouwden, vaak met iemand uit dezelfde beroepsgroep, buurt of straat en dit met het oog op *continuity strategies* of het verder bouwen op reeds lang bestaande relaties en netwerken.¹¹

Vanuit een dergelijk geïntegreerd en netwerkperspectief zal in dit artikel worden onderzocht in hoeverre deze strategieën ook gangbaar waren in Brussel in de overgang van het Ancien Régime naar de ‘moderne’ periode. Vanuit de idee dat familiestrategieën wellicht veel verder reikten dan de vader-zoon relatie, hebben we getracht de familiaal-professionele banden prosopografisch te ontrafelen. Gebruik makend van genealogische bronnen in combinatie met het ambachtsarchief van de Brusselse bakkers en verschillende bevolkingstellingen konden (meester)bakkers worden opgespoord.¹² Via parochieregisters en de aktes uit de Burgerlijke Stand was het vervolgens mogelijk om over elk van deze individuen gegevens te verzamelen in verband met hun geboorte, afkomst, huwelijk, overlijden, woonplaats, beroep, socio-economische positie enzovoort. In de mate van het mogelijke, en rekening houdend met allerlei brontechnische gebreken, werd geprobeerd voor elk van hen het huishouden te reconstrueren en daarbinnen hun kinderen alsook broers, zussen, schoonfamilie en zelfs ooms en tantes te plaatsen. Op die manier werden zeventien bakkersfamilies weerhouden en over maximum vier generaties gereconstrueerd.¹³ Teneinde na te gaan in welke mate het

deling (Vrije Universiteit Brussel, 1997); Angleraud, *Les boulangers lyonnais*; De Munck, *Technologies of learning*.

7 Kaplan, *Le meilleur pain du monde*.

8 Angleraud, *Les boulangers lyonnais*; De Munck, *Technologies of learning*, 192-198; Cerutti, *La ville et les métiers*.

9 Zie onder meer Cerutti, *La ville et les métiers*, passim.

10 Angleraud, *Les boulangers lyonnais*, 6.

11 A. Fauve-Chamoux, ‘Marriage, widowhood, and divorce’, in: D.I. Kertzer en M. Barbagli, *The history of the European family. Family life in early modern times 1500-1789* (Londen 2001) 235.

12 Stadsarchief Brussel (verder SAB), Bevolkingstellingen (1755, 1767, Jaar IV/1795, 1799, 1802, 1812, 1816 en 1829), parochieregisters en registers van de Burgerlijke Stand. Het ambachtsarchief van de bakkers werd grotendeels bewaard in het Rijksarchief van Anderlecht (verder ARA) alsook gedeeltelijk in het SAB. Het betreft hier enkel diegenen die onder volgende benamingen als (meester-) bakker in de bestudeerde bronnen werden vermeld: ‘boulangier’, ‘maître-boulangier’, ‘boulanger’, ‘bakker’, ‘meester-bakker’, ‘broodmaker’ en ‘meester-broodmaker’.

13 De bestudeerde bevolkingstellingen groepeerden 765 bakkers. Het opzet bestond erin die bakkers te selecteren die het meest aantal keren terugkeerden in de tellingen. Zo werden exact twintig bakkers weerhouden. Wegens brontechnische redenen werd dit aantal herleid tot zeventien.

bakkersberoep al dan niet werd doorgegeven aan bijvoorbeeld een schoonzoon (indien de bakkerszoon een andere professionele weg insloeg) werd per generatie rekening gehouden met huwelijkspartners en hun socio-professionele achtergrond. De centrale vraag hierbij is: waarom en hoe werden huwelijksstrategieën toegepast binnen bakkersfamilies met betrekking tot (de continuïteit van) het bakkersberoep? Wie huwde met wie in bakkersfamilies en wat waren de gevolgen daarvan voor de familiale en de socio-professionele netwerken van beide huwelijkspartners, en meer specifiek, de professionele (dis)continuïteit van het bakkersberoep over meerdere generaties heen?

In het eerste luik van dit artikel zal worden onderzocht hoe het doorgeven van het bakkersbedrijf van generatie op generatie gebeurde. Wie werd bakker, de eerstgeboren bakkerszoon? Wat gebeurde er als bakkerszonen het bedrijf niet wilden of konden verder zetten, werd dan naar allianties gezocht met het bakkersmilieu via huwelijkspartners van bakkersdochters? Vervolgens wordt dieper ingegaan op de (dis)continuïteit van het bakkersberoep zelf en de al dan niet toegepaste huwelijksstrategieën binnen en tussen (bakkers)families. Welke beroepen oefenden bakkerskinderen uit die de bakkerij niet continueerden en in welke socio-professionele milieus situeerden hun huwelijkspartners zich? Werd via hen ook naar allianties gezocht met het bakkersmilieu of stonden daar andere doeleinden voorop? Tenslotte zal licht geworpen worden op de mate van 'professionele (dis)continuïteit na de dood'. Hoe zat het met de hertrouw van bakker-weduwenaars en weduwe-bakkersvrouwen? Wat gebeurde er met het bakkersbedrijf en -beroep bij het overlijden van de bakker of zijn echtgenote? In welke mate hanteerden weduwes en weduwenaars andere strategieën bij het overlijden van hun (zaken)partner en welk belang hechtten zij aan een mogelijke tweede huwelijkspartner en diens socio-professionele afkomst?

Verklaringen voor de gevonden patronen zullen worden gezocht op twee niveaus. Ten eerste is er de eigenheid van het bakkersberoep, dat zowel vanuit economisch als vanuit politiek oogpunt relatief stabiel is. Bakkers hebben als geen ander beroep immers te maken met een inelastische vraag, zodat ze relatief ongevoelig zijn voor conjunctuurschokken. Bovendien zijn bakkers van oudsher belangrijk voor het innen van stedelijke accijnzen, waardoor ze vaak ook heel wat politieke macht genereerden, zoals dat in Brussel het geval was. Ten tweede is er het bijzondere tijdsgewricht. We zullen zien dat de transformatie van corporatief bolwerk naar moderne hoofdstad – in combinatie met de relatieve economische voorspoed van bakkers – een specifieke invloed had op de huwelijkspatronen van bakkers en bakkerskinderen. Terwijl bakkerskinderen in de sfeer van de vrije beroepen en administratie enerzijds de mogelijkheid zagen tot sociale promotie in de stad, zagen inwijkende rijkere families de bakkers(kinderen) als een manier om te integreren in bestaande stedelijke netwerken. Het engere perspectief van het verder zetten van het ouderlijke bedrijf en het aanknopen van allianties binnen het bakkersmilieu moet dus nog verder worden opengetrokken, zij het, uiteraard, zonder het helemaal te negeren.

De continuïteit van het bedrijf: van vader op (schoon)zoon?

Ieder van ons kent ongetwijfeld wel een bakkerij die al generatieslang al dan niet op eenzelfde plaats gevestigd is en van generatie op generatie werd doorgegeven. Het is een fenomeen dat we ook in het achttiende-eeuwse Brussel ontdekten. Bakkerij Van

Afbeelding 2: 'Koekebakker',
Prent van Jan Luyken, 1698;
Christoph Weigel, Abbildung der
Gemein-Nützlichen Haupt-
Stände, *Ständebuch*.

Campenhout bijvoorbeeld bestond vermoedelijk al sinds 1755 in de Kruiskenswijk onder leiding van bakker Pierre Joseph Léons vader. Een 40-tal jaar later treffen we Pierre Joseph Léon zelf aan als 26-jarige bakker en eigenaar van het pand op de Kleine Zavel. Het huishouden kon gevolgd worden tot de telling van 1829, waaruit blijkt dat de 59-jarige Pierre Joseph Léon nog steeds werkzaam was als bakker op de Kleine Zavel samen met zijn echtgenote, zijn oudste zoon (een kantonbediende),¹⁴ zijn 26-jarige zoon Henri (bakker), zijn 15-jarige dochter alsook een bakkersknecht uit Opdorp, een leerknecht uit Diest en een gezelschapsjuffer uit Sint-Ulriks-Kapelle. Van Campenhouts oudste dochter¹⁵ is op dat moment gehuisvest in de Grote Boterstraat met echtgenoot en peperkoekbakker Edouard Vergote,¹⁶ waarvan we vermoeden dat hij aan het hoofd stond van een eigen bakkerij (gezien het feit dat op hetzelfde adres twee bakkersgasten en een winkeldochter ingeschreven staan). Ook in 1842 blijken de inmiddels 76-jarige vader Van Campenhout en zijn 40-jarige zoon Henri nog steeds samen te werken. In 1848 echter, overlijdt Pierre Paul Léon Van Campenhout in zijn woning op de Kleine Zavel.¹⁷ Aldus kent deze bakkerij niet enkel een rechtstreekse professionele continuïteit van vader op zoon, maar ook een onafgebroken ruimtelijke continuïteit gedurende liefst 93 jaar!

14 SAB, Geboorteregister van de Burgerlijke Stand, Jaar IX, 29 ventose, akte nr. 1381.

15 SAB, Geboorteregister van de Burgerlijke Stand, Jaar VII, 16 germinal.

16 SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1818, 16 augustus akte nr. 587.

17 SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1848, 11 augustus, akte nr. 3093.

Onder meer dankzij dergelijke vormen van geografische continuïteit kon voor Brussel, via adressen in bevolkingstellingen, relatief gemakkelijk professionele continuïteit opgespoord worden. Net zoals onder meer James Farr, Geoffrey Crossick en Heinz-Gerhard Haupt, zijn we daarbij vertrokken van de idee dat kleinhandelzaken in de hier onderzochte periode kunnen worden gezien als familiebedrijfjes waarin financiële middelen werden gegenereerd en doorgegeven in het nastreven van een *fidélité trans-générationnelle*.¹⁸ Wanneer gesproken wordt over professionele continuïteit, slaat dit immers niet enkel op het doorgeven van het bakkersberoep als dusdanig, maar ook de bakkerij zelf. In hoeverre werd de uitbating van een bakkerij verder gezet door een rechtstreekse afstammeling dan wel een aangetrouwde bakker?

Voor Brussel kan gesteld worden dat het doorgeven van het bakkersberoep grotendeels gedragen werd door rechtstreekse bloedverwanten (vader-zoon). Zo is uit onderzoek van de tweede generatie van de zeventien bestudeerde stambomen gebleken dat liefst 66,67 procent¹⁹ van de vaders van een bakker, hetzelfde beroep uitoefende. Uit de Brusselse bronnen kan bovendien afgeleid worden dat het merendeel van de zonen van een bakker bij hun eerste beroepsvermelding opgetekend werd als ‘garçon boulanger’, ‘fils boulanger’ of ‘apprentif boulanger’. Het komt maar zelden voor dat alle zonen die ooit als ‘fils boulanger’ begonnen, ook (meester)bakker werden, maar in elk van de bestudeerde bakkerhuishoudens zet telkens minstens één zoon het beroep van zijn vader (tijdelijk) verder. Welke zoon precies bakker werd, is moeilijk aan te geven.²⁰ Het patroon is betrekkelijk eenvoudig als de enige (overlevende) zoon van een bakkershuishouden het bedrijf verder zet. Eenmaal een bakkerszoon het beroep van zijn vader erfde, bleef hij vaak als ongehuwde man werken en wonen in de ouderlijke bakkerij met de hulp van zijn moeder-weduwe en eventueel nog ongehuwde broers, zussen en ingehuurde werkkrachten (47,06 procent). Zo bleven er van de zeven kinderen van bakker Vleeracker, na het vroegtijdig overlijden van twee zonen en het bakkerskoppel zelf, slechts één zoon en vier dochters achter. Samen met drie van zijn ongehuwde ‘zussen-winkeldochters’ bleef François Vleeracker wonen en werken als ongehuwde bakker op het ouderlijke adres. Wanneer verschillende ‘kandidaat-opvolgers’ naar voor treden, is het op basis van onze beperkte gegevens echter moeilijk om een patroon terug te vinden. In de ene casus was het de jongste of laatst gehuwde zoon die bakker werd,²¹ in andere gevallen de oudste of enige zoon²² (die waarschijnlijk over weinig of geen andere keuzemogelijkheden beschikte). De kans om een ander beroep dan dat van bakker uit te oefenen was – weinig verrassend – groter bij gezinnen die minimum drie zonen telden.

Opvallender en verrassender is het verder zetten van de zaak en het beroep via (het huwelijk van) een bakkersdochter. Maar liefst 30 procent²³ van de schoonvaders van

18 B. Maillard, ‘Le pain et l’argent: les usages du crédit chez les boulangers au XVIIIe siècle’, in: N. Coquery *La boutique et la ville: commerces, commerçants, espaces et clientèles, XVIe-XXe siècles. Actes du colloque des 2, 3 et 4 décembre 1999* (Tours 2000) 367.

19 N=vijftien, waarvan tien ‘vader-bakkers’ (in de tweede generaties van de bestudeerde families).

20 De Munck, *Technologies of learning*, 214-223, stelt dat het doorgaans de oudste zoon was die het beroep van zijn vader overerfde.

21 Familie De Genst.

22 Familie Marcquebreucqz.

23 Op het totaal aantal bakkers dat getrouwd is in de tweede generaties (n=10), konden drie schoonvaders als bakker teruggevonden worden. Van vijf schoonvaders is het beroep niet gekend en konden er twee niet teruggevonden worden.

een bakker blijkt ook bakker te zijn. Eén van de meest treffende casussen hier is deze van de familie Van Meurs. Meester-broodmaker Guillaume Van Meurs werd al in de bevolkingstelling van 1755 teruggevonden in de Korenhuwsijk in zijn huis genaamd 't Oud Korenhuys, waar hij samen woonde en werkte met onder meer zijn echtgenote, drie dochters en zijn enige overlevende zoon (twee overleden vroegtijdig). Tussen 1795 en 1799 deed een ongehuwde 26-jarige bakkersgast, Antoine Peeters, die in 1791 migreerde vanuit Erps-Kwerps, zijn intrede in het bakkershuishouden bij de inmiddels 78-jarige bakker. Nadat Van Meurs in het jaar X overleed,²⁴ werd weduwe Bernardine Triest eigenares van de bakkerij, maar merkwaardig genoeg verliet haar enige zoon de bakkerij om, in 1807, houthandelaar te worden. Volgens de telling van 1816 staat de voormalige bakkersgast Antoine Peeters plots aan het hoofd van de bakkerij en blijkt hij getrouwd te zijn met Elisabeth, de oudste dochter van bakker Van Meurs.²⁵ Samen met haar 78-jarige moeder, een bakkersgast en haar jongste (nog steeds ongehuwde) zus als winkeljuffrouw, runde het koppel de ouderlijke bakkerij.

Deze casus bevestigt het idee dat naar een schoonzoon werd gezocht als er geen zoon was die de bakkerij kon of wou overnemen.²⁶ Er zou geargumenteed kunnen worden dat deze huwelijksstrategieën professionele continuïteit en de beschikbaarheid van kapitaal en *know how* dienden te garanderen via het afsluiten van huwelijken tussen bakkersdochters en bakkersgasten, zoals Kaplan al vaststelde voor de Parijse bakkers.²⁷ Een bakkersgast raakte doorheen de leertijd bovendien vertrouwd met de werking van de bakkerij én het huishouden van de meester-bakker, wat het scenario ook interessant maakte voor de aanstaande bakkersgast-schoonzoon. Het is dus allicht geen toeval dat bakkersgasten regelmatig huwden met de dochter van de bakker waarbij ze in de leer gingen.²⁸ Dergelijk huwelijk garandeerde voor de bakkersgast en toekomstige schoonzoon-bakker immers bestaanszekerheid op sociaal en professioneel vlak.

Niettemin bleef dit patroon voor Brussel secundair. Bij elk van de onderzochte bakkersfamilies werden in eerste instantie en vaak tot enkele jaren na de dood van de vader-bakker zowel de professionele als de ruimtelijke continuïteit verzekerd door minimum één rechtstreekse afstammeling en niet door een aangetrouwde bakker of bakkersdochter. Dit laatste deed zich pas voor wanneer de aanvankelijke bakkerszonen huwden, de bakkerij verlieten en een andere professionele weg insloegen. Zelfs als de bakkerij in handen kwam van een schoonzoon, was dit overigens niet noodzakelijk definitief. Hoger genoemde Antoine Peeters was in 1829 al geen bakker meer, maar 'winkelier'. Hij woonde in de Leuvensestraat samen met zijn echtgenote (die toen huishoudster was) en haar nog steeds ongehuwde zus (een rentenierster) alsook een ongehuwde 28-jarige dienstmeid uit Lippelo. Het feit dat Antoine Peeters na verloop van tijd niet meer werkzaam was als bakker in de bakkerij waar hij als bakkersgast aan de slag ging, dient misschien gezocht te worden in het overlijden van Bernardine Triest in 1825.²⁹ Het is niet onwaarschijnlijk dat na haar overlijden de bakkerij verkocht,

24 SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, Jaar X, 14 fructidor, akte nr. 2747.

25 SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1897, 4 februari, akte nr. 35.

26 Zie o.m. E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e-eeuws Amsterdam*, Onuitgegeven Doctoraatsproefschrift (2004) 177.

27 Kaplan, *Le meilleur pain du monde*.

28 Zie de casus Van Meurs, p. 6.

29 SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1825, 8 november, nr. 2753.

Tabel 1: Overzicht van het aantal bakkers in de 17 bestudeerde huishoudens over 4 generaties heen

Cijfers in vet gedrukt=aangetrouwde personen, zowel echtgenotes als schoonbroers, schoonouders, echtgenoten van schoonzussen e.d.

Familie	Aantal personen per stamboom	Aantal bakkers per stamboom	Aantal generaties per stamboom	Aantal bakkers in 1 ^e generatie	Aantal bakkers in 2 ^e generatie	Aantal bakkers in 3 ^e generatie	Aantal bakkers in 4 ^e generatie
Claessens	12	1	4		1		
D'Ath	15	2	4		1	1	
De Bruyn	5	1	2	1			
De Dobbeleer	23	3	3		1 + 1	1	
De Genst	37	3	4		1	1 + 1	
Hauwers	37	3	4		1		2
Huyghens	11	1	2	1			
Janssens	8	2	4		1		1
Maes	7	1	2		1		
Marcquebreucqz	40	7	4		2 + 1	1 + 3	
Mertens	2	1	1	1			
Van Campenhout x	13	3	2	1	2		
Vanderschueren							
Van Campenhout x	21	2	4		1		1
Waterkeyn							
Van Dooren	22	2	4		1		1
Van Ginderdeuren	38	3	4	1	1 + 1		
Van Meurs	36	7	4	1 + 1	2 + 2		1
Vleeracker	11	2	3	1	1		
Totalen	338	44		8	22	14	
Aangetrouwd (%)				1 (12,50%)	5 (22,73%)	7 (50,00%)	

verhuurd of stopgezet werd en Antoine Peeters daardoor genoodzaakt was samen met zijn gezin te verhuizen elders in de stad en zijn professionele carrière een andere wending te geven.

Wat er in de loop van de hier bestudeerde periode veranderde, kan op basis van onze gegevens slechts onder groot voorbehoud worden geschetst, maar het valt niettemin op dat het totaal aantal bakkers tussen de tweede en derde generatie daalde van tweeëntwintig naar veertien. Aangezien dat proces bovendien gepaard ging met een stijging van het aantal 'aangetrouwde' personen die als bakker uit de bronnen werden weerhouden

(hun aandeel steeg van 23 procent naar 50 procent³⁰) dringen zich interessante vragen op rond de sociale mobiliteit van bakkerskinderen enerzijds en de aantrekkelijkheid van een bakkerszoon of -dochter voor buitenstaanders anderzijds. Betekent dit dat steeds minder bakkerszonen geneigd waren het beroep van hun vader verder te zetten, en zo ja, waarom? En werd daarom via huwelijken en aangetrouwde bakkers gezocht naar professionele continuïteit/substitutie? Eén en ander zal duidelijker worden als we in het volgende hoofdstuk de strategieën van alle bakkerskinderen onderzoeken.

Opmerkelijk is hier alvast de impact van het huwelijk van de (oudste) bakkerszoon na het overlijden van de vader-bakker. Bij elk van de bestudeerde families kon vastgesteld worden dat vanaf het moment dat deze bakkerszoon na het overlijden van zijn vader huwde, vaak ook zijn inwonende broers en zussen kort daarna in het huwelijk traden en de ouderlijke bakkerij verlieten om zich elders in de stad te vestigen.³¹ De opvolgende bakkerszoon nam daarbij dikwijls samen met zijn echtgenote de bakkerij over en werd soms zelfs eigenaar (41,18 procent), vaak na het overlijden van diens moeder-weduwe). In andere gevallen betekende dit huwelijk van een bakkerszoon en het verlaten van de ouderlijke bakkerij, het einde van de professionele en ruimtelijke continuïteit van de bakkerszaak (11,76 procent). In beide gevallen dringt verder onderzoek naar familiale overervingsstrategieën zich op. Hoe werd het patrimonium verdeeld als de vader er eenmaal het bijltje bij neerlegde?

Huwelijkspatronen, beroepskeuze en sociale mobiliteit van bakkerskinderen

In elk van de bestudeerde families werd op één of andere wijze gestreefd naar het verder zetten van het ouderlijke bedrijf. Maar er is uiteraard meer. Ook zonen die het bedrijf of beroep van hun vader uiteindelijk niet verder zetten, konden net als hun vader (tijdelijk) werkzaam zijn als bakker, bijvoorbeeld omdat ze als kind in de ouderlijke bakkerij ingeschakeld werden. Bij de hier onderzochte families continueerde in elke tweede bakkersgeneratie minimum één zoon het beroep van zijn vader – op één uitzondering na: de familie Hauwers.³² In deze familie startten de twee jongste van drie zonen als bakker, maar eindigden uiteindelijk als ‘inspecteur der stedelijke belastingen’ en ‘ambtenaar’. De oudste zoon stierf eveneens als ‘inspecteur der stedelijke belastingen’, terwijl de dochters huwden met een ‘directeur der stedelijke belastingen’ en een kaarsenmaker. Dat twee op drie bakkerszonen uiteindelijk hetzelfde beroep uitoefenen dat bovendien in de lijn ligt van het beroep van één van hun schoonbroers, kan – opnieuw – geen toeval zijn. De schijn dat deze twee bakkerszonen die startten als bakkersgast, opkeken naar (het prestige en comfort) van het beroep van hun oudste broer en schoonbroer, wordt hier gewekt. We kunnen hier wellicht besluiten dat ook bakkerskinderen gevoelig waren voor kansen op sociale promotie.

³⁰ Zie tabel 1: Over vier generaties heen werden 44 bakkers geteld waarvan acht in de eerste generatie (waarvan één aangetrouwde), 22 in de tweede generatie (waarvan vijf aangetrouwden), veertien in de derde generatie (waarvan zeven aangetrouwden) en geen in de vierde generatie.

³¹ Het kort na elkaar huwen van bakkerskinderen bij het overlijden van beide of één van de ouders deed zich frequent voor en was bijgevolg niet louter toeval. Volgens Cerutti werd de bruidsschat van schoondochters aangewend om de kosten van een huwelijk en de bruidsschat van een eigen (bakkers)dochter te financieren. Cerutti, *La ville et les métiers*, 53.

³² Deze familienaam kent verschillende schrijfwijzen: Auwers, Auwerx, Auwercx, Auwerieckx, Auwerez, Auwera en Hauwerex. De schrijfwijze die hier gehanteerd zal worden is deze van ‘Hauwers’ die gebaseerd is op de handtekeningen die door de familieleden geplaatst werden bij de vroegste huwelijksakte die teruggevonden werd.

Tabel 2: Beroepentabel van broers van bakkers over 3 generaties heen

Eerst generatie		Tweede generatie		Derde generatie	
geen broers gekend	17	geen broers gekend	3	geen broers gekend	1
beroep van broer(s) niet gekend	1	beroep van broer(s) niet gekend	3		
bakker	1	bakker	3		
poorter	1	rentenier	3		
		soldaat/weger	1		
		tapijtwever	1		
		werknemer/musicus	1		
		kraankind/arbeider aan het kanaal/ketelslager	1		
		menuisier	1		
		bakker/boekverkoper/- drukker	1		
		schrijver	1		
		apothekersleerling	1		
		inspecteur stedelijke belastingen	1		
		bakkersjongen/werknemer	1		

De vraag die hier bijgevolg centraal komt te staan is welke huwelijkstrategieën gehanteerd werden bij kinderen die het ouderlijke bedrijf níet verder zetten. In de literatuur is al vaak op het fenomeen gewezen waarbij bakkerszonen huwden met bakkersdochters en vice versa.³³ Zo stelde James Farr meermaals vast dat de meerderheid van de kinderen van ambachtslui huwden met partners wier vader tot hetzelfde ambacht behoorde.³⁴ Ook voor het achttiende-eeuwse Parijs beklemtout Steven Kaplan het verschijnsel van endogame huwelijkstendensen waarbij bakkers zich voornamelijk in de echt verbonden met vrouwen die vertrouwd waren met de werking van een (bakkers)zaak. Voor zover het daarbij om bedrijfsleiders gaat, is dit vrij logisch, maar daarnaast ziet Kaplan ook parallellen tussen familiale endogamie enerzijds (met als doel het verder zetten van de zaak) en ‘corporatieve endogamie’ anderzijds (met als doel het continueren van het beroep).³⁵ Het zogenaamde ‘corporatief gevoel’ zou in Parijs vaak geresulteerd hebben in ware bakkersdynastieën: ‘L’endogamie généralisée témoigne de la valeur attachée au réseau familial’.³⁶ In contrast hiermee wees Simona Cerutti op een tendens tot exogamie binnen ambachtsfamilies, die voornamelijk via het uithuwe-

33 Angleraud, *Les boulangers lyonnais*, 326.

34 J.R. Farr, *Artisans in Europe 1300-1914* (Cambridge 2000) 245-250.

35 Kaplan, *Le meilleur pain du monde*, 328.

36 *Ibidem*, 359.

lijken van dochters bewerkstelligd werd.³⁷ De netwerken die op deze wijze tot stand kwamen, voorzagen de verschillende families van zakelijke en sociale contacten alsook mogelijkheden voor hun kinderen om binnen deze families een ambacht te leren en hen later te voorzien van een huwelijkspartner. Er zou geponereerd kunnen worden dat Kaplan en Farr spreken in termen van het fusioneren van familiale relaties via bakkerskinderen, terwijl Cerutti eerder duidt op het dispersiëren van deze netwerken.

Wat de zelfstandige bakkers in dit onderzoek betreft, kon reeds vastgesteld worden dat 30 procent van hun schoonvaders eveneens het bakkersberoep uitoefende. Met betrekking tot deze 'aangetrouwde bakkers' zou gearchtueerd kunnen worden dat ze via hun huwelijk met een bakkersdochter het bakkersmilieu trachtten binnen te dringen. Maar hoe zat het nu met de huwelijkspatronen van bakkerszonen die niet de zaak maar het beroep van hun vader verder zetten? Wat de Brusselse casus betreft, lijken de resultaten eerder aan te sluiten bij deze van Cerutti. In de voor Brussel zeventien bestudeerde families, komt het maar één keer voor dat een bakker, die ook daadwerkelijk het beroep uitoefent tot aan zijn dood, huwt met een bakkersdochter. Bovendien betreft het hier een aangetrouwde peperkoekbakker. Het lijkt er dus op dat de strategie waarbij bakkers huwden met bakkersdochters voor het achttiende-eeuwse Brussel enkel geldt voor 'aangetrouwde' bakkers die de zaak overnamen. Dit belet echter niet dat bakkerszonen die het bakkersberoep rechtstreeks overerfdn, al dan niet zonder overname van het ouderlijke bedrijf, voornamelijk huwden met vrouwen wiens naaste familieleden (vaak broers) werkzaam waren in bakkerijen of alleszins vertrouwd waren met het ambachtmilieu en de (klein)handel.³⁸ Bij sommige bakkers gingen de naaste familieleden van hun echtgenote zelfs bij hem in de leer.³⁹ De vraag is in hoeverre dit uit strategische overwegingen gebeurde, dan wel het onbedoelde gevolg was van het vertoeven in bepaalde kringen (door de ouders of de kinderen zelf).

Dezelfde vraag stelt zich met betrekking tot de bakkerszonen die het bakkersberoep niet verder zetten.⁴⁰ Werden er via hen ook strategische allianties aangegaan? Zorgden zij, naar analogie met de dochters van Turijnse ambachtslui uit de achttiende eeuw, voor een (geografische) uitbreiding van familiale netwerken binnen het (klein) handelsmilieu?⁴¹ De beroepen die zij uitoefenden bleken in ieder geval zeer divers te zijn – ze omvatten onder meer een aantal bedienden, een leerling-apotheker, een inspecteur der stedelijke belastingen, een schrijver, een musicus, een boekhandelaar-boekdrukker, een kolenhandelaar, een stoffeerder-behanger, een rentenier en een kraanwerker. Geldt dezelfde diversiteit voor het socio-professionele milieu van hun huwelijkspartners of zijn deze eerder afkomstig uit dezelfde beroepsgroepen als de echtgenotes van hun broer-bakkers die de ouderlijke bakkerij wél continueren? Van dertien gehuwde bakkerszonen die binnen de bestudeerde bakkersfamilies het beroep van hun vader niet verder zetten, zijn er slechts twee die via hun huwelijk banden aangingen met het bakkersmilieu.⁴² Zelfs de voedings- en graansector als geheel valt op

37 Cerutti, *La ville et les métiers*, 52-59.

38 Zie Tabel 4.

39 M. Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle* (Parijs 1970) 133.

40 Zie Tabel 2.

41 Cerutti, *La ville et les métiers*, 52-59.

42 Zie ook de casus 'Marcquebreucqz x Goossens' waarbij de bakkerszoon die schrijver is, twee schoonbroer-bakkers heeft, alsook een schoonvader-bakker, afkomstig van Londerzeel, maar wonende en werkende te Brussel.

Tabel 3: Beroepentabel van schoonbroers van bakkers (echtgenoten van zussen van bakkers)

Eerst generatie		Tweede generatie		Derde generatie	
geen zussen van bakkers gekend	20	geen zussen van bakkers gekend	1	geen zussen van bakkers gekend	1
niet gehuwde zus(sen)		niet gehuwde zus(sen)	8		
bakker	1	koopman-klerk en bakkerszoon	1		
		bakker	4		
		beenhouwer	1		
		dokter/chirurgijn/ gezondheidsofficier	1		
		rentenier	1		
		apotheker/politiecommissaris	1		
		particulier/wever	1		
		directeur stedelijke belastingen	1		
		fabrikant/kaarsenmaker	1		
		horlogemaker	1		
		kruidenier/dagloner	1		
		advocaat	1		
		kleermaker/handelaar	1		
zonder beroep	1				

door zijn afwezigheid, wat lijkt te suggereren dat de allianties niet strategisch waren – of alleszins niet moeten worden begrepen vanuit het perspectief van het ouderlijke bedrijf. Dat wil echter niet zeggen dat er geen patronen in te vinden zijn. Het lijkt er eerder op dat de sleutel van de oplossing ook hier ligt bij de strategieën van de ‘aantrouwende’ families.

Hoe zit het dan met bakkersdochters? Om te beginnen valt het op dat in geen enkele van de bestudeerde casussen vaders van schoonbroer-bakkers, het bakkersberoep uitoefenden. Deze schoonbroer-bakkers zouden als ‘eerste-generatie-bakkers’ benoemd kunnen worden, die via huwelijken met een bakkersdochter gepoogd hebben allianties en socio-professionele zekerheid te zoeken binnen het (reeds gevestigde) Brusselse bakkersmilieu. Maar wat hadden bakkersdochters te bieden? Waarom huwden zij, in tegenstelling tot bakkerszonen, wel partners uit het bakkersmilieu? Voor de familie De Genst kon vastgesteld worden dat de tweede generatie één dochter en acht zonen telde, waarvan de twee jongste als bakker opgetekend werden bij hun eerste beroepsvermelding als meerderjarige. Beiden bleven op hetzelfde adres werkzaam als bakker bij hun moeder-weduwe tot het moment dat één van hen huwde en migreerde naar

Mariemont (Henegouwen). Enkele jaren na het huwelijk van de ene zoon, huwde ook de overige die tot dan nog bakker was in de bakkerij van zijn moeder-weduwe waarna na enkele jaren de bakkerszaak werd stopgezet en de jongste zoon zijn loopbaan vervolgde als boekhandelaar en boekdrukker. De enige bakkersdochter huwde echter met Louis Steens ... een bakker. Bij de familie Marcquebreucqz bleek niet alleen de schoonvader van de bakkerszoon die schrijver werd bakker te zijn, maar huwden ook twee van de drie bakkersdochters met een bakker. Zo waren vier van de zes bakkerskinderen van vader Marcquebreucqz gehuwd binnen het bakkersmilieu. Waren dit huwelijken uit 'vrije wil' met mooi meegenomen opportuniteiten, of schuilden hier eveneens bepaalde strategieën achter? Wat in deze casussen in ieder geval opvalt (naast het verder zetten van het bedrijf via huwelijken van dochters) is dat zelfs los van de bedrijfscontinuïteit allianties tot stand kwamen met het bakkersmilieu. Voor een goed begrip daarvan moet het bijzondere tijdsgezicht in het verhaal worden betrokken.

Op het eerste gezicht bestond er geen samenwerking binnen éénzelfde bakkerszaak tussen bijvoorbeeld een bakker en diens schoonzoon-bakker. Uit de bronnen blijkt eerder dat deze aangetrouwde bakkers elders in de stad als bakker woonden en werkten of in de loop van de tellingen als 'bakker' uit de bronnen verdwenen. Of deze mannen die opgetekend werden met het beroep 'bakker' een eigen bakkerij hadden of een vader die hetzelfde beroep al dan niet zelfstandig uitoefende, kon uit de geëxcerpeerde bronnen niet worden afgeleid. Voor de overige dochters kon wel geconstateerd worden dat zij, op enkele vrije beroepen na, grotendeels huwden met mannen uit de ambachtelijke, artisanale sector en de kleinhandel.⁴³ Doorgaans was de status van deze huwelijkspartners echter hoger dan deze van hun broers die het bakkersberoep niet verder zetten. Dit doet vermoeden dat dochters van bakkers de mogelijkheid boden aan rijkere maar minder goed geïntegreerde families om tot in het Brussels stadshart door te dringen. Bakkersdochters vonden niet zelden immers ook partners in de meer zelfstandige en vrije beroepen, zoals advocaten en chirurgijns, en zelfs de financiële wereld.

Koppelen we dit aan de tendens van bakkerszonen om andere carrières dan het bakkersberoep na te streven, dan komt uiteindelijk toch een duidelijk patroon naar voor. In de literatuur is er nogal discussie over het verband tussen de economische context en het open of gesloten karakter van een beroepsgroep of ambacht. Volgens E.J. Shephard zouden ambachten, zoals in het achttiende-eeuwse Dijon, een relatief grote openheid vertonen waar modernisering uitbleef en de context dus relatief stabiel was – onder meer omwille van de mogelijkheid, voor meesterszonen, om een carrière buiten de corporatieve sfeer na te streven.⁴⁴ Volgens Maurice Garden zouden

43 Zie Tabel 3. Waaronder: een rentenier-koopman-tekenaar, een rentenier-particulier-wever, een kleermaker wiens broer 'imprimeur van Indiennes was', een chirurg, een advocaat, een rentenier, een directeur der stedelijke belastingen, een fabrikant-kaarsenmaker, een apotheker-politiecommissaris, een horloge-maker wiens broer juwelier was, een kruidenier-arbeider, een kleermaker-handelaar en een echtgenoot zonder beroep. Gelieve rekening te houden met de leeftijdsspecifieke beroepsvermeldingen in de bronnen. Het omgekeerde patroon werd ook reeds door Maurice Garden vastgesteld: '...ne sont pas rares les alliances avec des filles en apparence de condition supérieure: des chirurgiens, un bourgeois...un procureur...; plusieurs marchands de Lyon assistent à l'union de leurs filles à des maîtres boulangers lyonnais, et ils leurs constituent des dots parfois importantes, ce qui prouve bien qu'ils ne se sentent pas abaissés et qu'ils ne sont pas hostiles'.

44 E.J. Shephard, 'Social en geographic mobility of the eighteenth century guild artisan: an analysis of guild recep-

Tabel 4: Beroepentabel van schoonbroers van bakkers (broers van hun echtgenote)

Eerst generatie		Tweede generatie		Derde generatie	
geen schoonbroer gekend	17	bakker niet gehuwd	6	geen schoonbroer gekend	1
beroep schoonbroer(s) niet gekend		geen schoonbroer gekend	15		
bakker	1	beroep schoonbroer(s) niet gekend	1		
		bakker	7		
		knopenmaker	1		
		schrijnwerker	1		
		zonder beroep	1		

zelfs ambachten die in verval waren, relatief toegankelijk geweest zijn voor nieuwkomers aangezien het in dat geval weinig zinvol was voor meesters om hun zonen in hun voetsporen te laten treden.⁴⁵ In een omgeving waar wél modernisering aan de orde was, is de situatie niet meteen méér voorspelbaar, maar wat Lyon betreft, kon vastgesteld worden dat bakkers een relatief open groep waren.⁴⁶ En voor het achttiende-eeuwse Parijs stelde David Garrioch op basis van enkele uitgebreide familiestambomen vast dat zonen en dochters vanaf halfweg de achttiende eeuw in toenemende mate buitenstaanders gingen huwen. Aanvankelijk had dit fenomeen enkel betrekking op de dochters, terwijl een generatie later ook zonen andere horizons gingen opzoeken.⁴⁷ Wellicht kunnen we voor Brussel van een soortgelijke situatie uitgaan. Volgens Garrioch kan deze trend immers worden toegeschreven aan het succes van de betrokken Parijse families. Projecteren we dit op Brussel, waar op kleinere schaal een soortgelijke demografische en economische expansie aan de gang was, dan lijkt het erop dat zowel de ambities van meesterszonen als de financiële slagkracht van de betrokken bakkers zorgden voor huwelijken met relatief kapitaalkrachtige buitenstaanders.

Rekening houdend met Gardens stelling dat ‘rechtsgeleerden’ en ‘geneeskundigen’ zich als immigrant moeilijk konden integreren in het socio-professionele netwerk te Lyon, ging het in het achttiende-eeuwse Brussel misschien om ingeweken families die zich via een huwelijk met een bakkersdochter wilden verzekeren van een plaats in de stad.⁴⁸ Eén van de meest treffende voorbeelden in dit verband is dat van de 29-jarige Pierre Joseph Verhaegen, advocaat, geboren te Leuven en sinds 1812 te Brussel resi-

tions in Dijon, 1700-1790’, in: S. Kaplan en S. Koepp (red.), *Work in France. Representations, meaning, organization, and practice*, Londen, 1986, 97-131.

45 M. Garden, ‘The urban trades: social analysis and representation’, in: Kaplan en Koepp (red.), *Work in France*, p. 287-297.

46 Ibidem, 290-291.

47 D. Garrioch, *The formation of the Parisian bourgeoisie, 1690-1830* (Londen 1996) 105-122.

48 Garden, *Lyon et les Lyonnais*, 344.

derende. Pierre Joseph huwde met bakkersdochter Catherine Huyghens op het moment dat haar ouders vermoedelijk overleden waren.⁴⁹ Wat deze casus extra interessant maakt is het feit dat ook Catherine Huyghens' broer advocaat was. Kunnen we stellen dat broers van bakkers zelf professioneel trachtten op te klimmen terwijl dochters het aan andere families toelieten zich te integreren? Ook voor bakkerszonen die andere professionele wegen insloegen, geldt in ieder geval dat hun echtgenote en schoonfamilie relatief vaak niet afkomstig was uit Brussel.⁵⁰

Keren we nu even terug naar de eerder geformuleerde stellingen van Farr, Cerutti en Kaplan, dan kan besloten worden dat geen van hun bevindingen dé specifieke situatie voor Brussel schetst. Voor deze stad geldt eerder een combinatie van stellingen ten aanzien van endogame en exogame huwelijkstendensen binnen bakkersfamilies. Zeer algemeen kan gezegd worden dat alle huwelijkspartners van bakkerszonen -en dochters die het bakkersberoep al dan niet continueren, zich grotendeels situeren binnen de socio-professionele achtergrond van het artisanale -en (klein)handelsmilieu, zoals eerder ook werd vastgesteld voor zonen van Antwerpse ambachtsmeesters die het beroep van hun vader niet overnamen.⁵¹ Voor zover het bakkersambacht tot het artisanat behoort en de bakkerij als kleinhandel kan worden beschouwd, kan gesproken worden van endogame huwelijkstendensen – zoals onder meer Kaplan en Farr dat bedoelden. Kijken we echter concreet naar het waarom van de huwelijkspatronen, dan vinden we niet het zoeken naar zakelijke contacten en krediet terug zoals Cerutti dat voor Turijn heeft beschreven. De patronen in Brussel kunnen pas afdoende worden begrepen als twee extra elementen in het verhaal worden betrokken, namelijk het streven naar sociale promotie van bakkerskinderen enerzijds en de strategieën van externe en vreemde families anderzijds. Terwijl kinderen van succesvolle bakkers trachtten te huwen buiten het milieu, boden de bakkerskinderen als potentiële partners kansen voor families met geld maar zonder lokale netwerken. In die zin kunnen de huwelijken met advocaten, chirurgen, apothekers en inspecteurs van stedelijke belastingen worden begrepen. Eén van de grote verschillen tussen bakkerszonen die het beroep van hun vader verder zetten en diegenen die een andere professionele weg inslaan, is bovendien de geografische herkomst van hun echtgenotes. Socio-professioneel gezien vertonen deze vrouwen dezelfde achtergrond als bakkersvrouwen en- dochters. Het verschil is gelegen in het feit dat bakkers te Brussel voornamelijk huwden met vrouwen die samen met hun familie reeds een aantal decennia te Brussel gevestigd waren en aldus reeds netwerken binnen het Brusselse hadden opgebouwd, in tegenstelling tot bakkers die het beroep van hun vader niet continueerden.

Bakkerweduwes en -weduwnaars: streven naar professionele continuïteit?

Wat gebeurde er, tot slot, als één van de zaakvoerders van een bakkerij kwam te overlijden? Het zal niet verbazen dat ook nieuwe partners steeds personen waren die behoorden tot dezelfde socio-professionele milieus als hun eerste echtgeno(o)t(e). Ook

49 Er is geen huwelijksakte bekend.

50 Van alle bestudeerde bakkerszonen die het beroep van hun vader niet verder zetten, zijn er zeven van de twaalf gehuwd met vrouwen die elders dan van Brussel geboortig waren of op latere leeftijd immigrerden vanuit Antwerpen, Tilloy (Frankrijk), Ternat, Ukkel, Castillon, Mechelen en Vilvoorde.

51 B. De Munck, 'Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, zestiende-achttiende eeuw', Ongepubliceerd proefschrift (Vrije Universiteit Brussel, 2002) hoofdstuk 2.

een tweede huwelijk kan immers worden aangewend als een strategie om allerhande netwerken te (re)construeren. Cerutti spreekt zelfs in termen van ‘substitueren’ van huwelijkspartners via hertrouw, een soort ‘hervatten van een vorig leven’. In die zin hoeft het ook niet te verbazen dat veel huwelijkspartners ook geografisch uit de onmiddellijke omgeving kwamen. Cerutti gaat ervan uit dat deze alleenstaande mannen en vrouwen zo snel mogelijk hun leven trachtten te hervatten met diegenen die tot hun zelfde netwerken behoorden: ‘[...] cette sorte d’ anxiété semble pousser nos personnages à tenter de reconstruire, à travers le mariage, un milieu qui leur assure solidarité, aide et soutien affectif.’⁵²

Ook binnen dit kader duiken echter interessante patronen op. Eén ervan is het verschil tussen weduwen en weduwnaars. Dat de echtgenote van een bakker een belangrijke positie innam in de werking van de bakkerij, de winkel en het huishouden, werd reeds meermaals aangetoond in onderzoek. Volgens Kaplan en Bertaux-Wiame kunnen huwelijken van bakkers zelfs beschouwd worden als een persoonlijke, familiale relatie tussen man en vrouw die geleidelijk aan transformeerde in een zakelijke relatie tussen ambachtsman en winkelbediende.⁵³ Vaak afkomstig uit het (klein)handels- en bakkersmilieu beschikte een vrouw bij het huwelijk met een bakker over de nodige capaciteiten om haar taak als bakkersvrouw te ontplooiën en tot een goed einde te brengen. Door haar werk in de bakkerij was ze bovendien goed voorbereid op het hernemen en leiden van de bakkerszaak bij het eventueel overlijden van haar bakker-echtgenoot.⁵⁴ Daarenboven stellen Bertaux en Wiame dat wanneer de bakker overleed, zijn weduwe vrij snel beroep kon doen op bakkerszoons en/of bakkersgasten om de bakkerij draaiende te houden terwijl de weduwe als bakkersvrouw haar taak bleef vervullen. Pas wanneer de bakkersvrouw kwam te overlijden of haar echtgenoot verliet, kwam de bakker(ij) in moeilijkheden. Bijgevolg zou volgens deze auteurs een bakker makkelijker te vervangen zijn dan een bakkersvrouw die daarom vaak als weduwe tot aan haar dood een essentiële rol bleef vervullen in de bakkerij.⁵⁵ Veel weduwen bleven in samenwerking met andere leden betrokken in de bakkerij om de zaak draaiende te houden.

Desondanks hertrouwden weduwes doorgaans sneller dan weduwnaren (van bakkers). Kaplan stelde vast dat ze vaak reeds enkele maanden na het overlijden van hun man in het huwelijk traden. Bovendien deden ze dat vaak met partners die werkzaam waren in het bakkersmilieu, soms zelfs met de veel jongere bakkersgast die het beroep van de overleden bakker aangeleerd had gekregen.⁵⁶ Moet dit opnieuw worden begrepen vanuit het perspectief van de introuwende familie eerder dan vanuit het perspectief van de gevestigde familie? Was het huwelijk voor deze bakkersgast gewoon een interessante springplank in het opbouwen van een eigen bakkerszaak? In Brussel

⁵² Cerutti, *La ville et les métiers*, 79. ‘[...] het lijkt erop dat door deze soort van vrees/angst, onze personages via een huwelijk een omgeving trachtten te construeren die hen verzekerde van solidariteit, hulp en steun.’

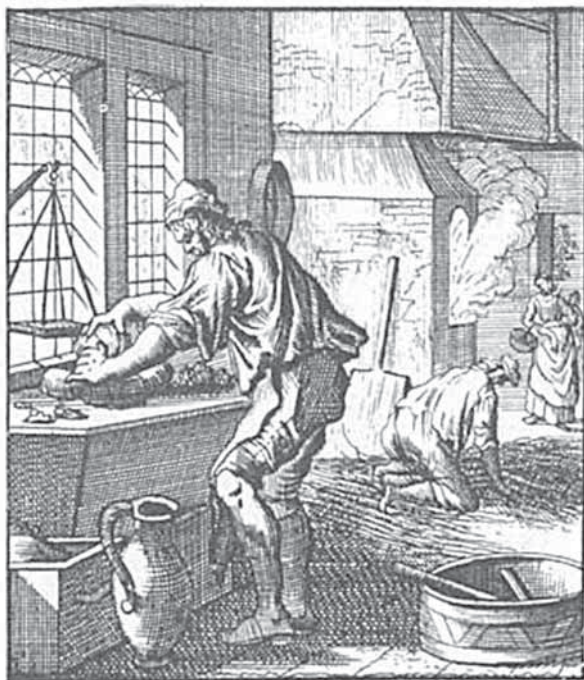
⁵³ D. Bertaux en I. Bertaux-Wiame, ‘Artisanal bakery in France, how it works and why it survives’, in: F. Bechhofer en B. Elliott, *The petite bourgeoisie. Comparative studies of the uneasy stratum* (Macmillan 1981) 163-164.

⁵⁴ Crossick en Haupt, *The petite bourgeoisie*, 96-97.

⁵⁵ Kaplan, *Le meilleur pain du monde*, 347-348. ‘Hoe groot ook het trauma en verdriet om het overlijden, de weduwe diende zich in de eerste plaats te bekommeren om de (bakkers)winkel [...]’ ‘De familie van de overledene had er alle baat bij de familie-investering veilig te stellen [...]’

⁵⁶ Kaplan, *Le meilleur pain du monde*, 339.

Afbeelding 3: 'Bakker', Prent van Jan Luyken, 1694, Jan Luyken, Afbeelding der Menschelyke Bezigheden, Spiegel van het Menslyk Bedryf (Amsterdam 1697).

wijzen de casussen van twee weduwes⁵⁷ en twee bakker-weduwnaars⁵⁸ in ieder geval weer in de richting van een multicausaal patroon. Een bakker-weduwenaar hertrouwe tussen zeven à acht maanden na het overlijden van diens echtgenote. Weduwes van bakkers deden er in deze casus langer over. Bij hen was het moment van hertrouw gelegen tussen de drie à vier jaar na het overlijden van hun echtgenoot. Wellicht moet de oorzaak hiervan niet zozeer worden gezocht in het open of gesloten karakter van de beroepsgroep of de noden van het familiebedrijf, maar wel in erfenskwesties. Door de snelle hertrouw, het vaak grote leeftijdsverschil en het feit dat deze bakkersgast 'voorrang' verkreeg ten aanzien van bakkerszonen om aan het hoofd van een bakkerij te staan, waren de erfenisrechten in huwelijken van weduwen vaak een gevoelige kwestie. Kaplan stelde vast dat bakker-weduwenaars vaak huwden met een veel jongere bakkersvrouw, alsook met vrouwen die helemaal niet vertrouwd waren met de (klein)handel en zelfs povere bruidsschatten met zich meebrachten. De reden hiervoor zou gezocht moeten worden in de aanwezigheid van (bakkers)kinderen van zowel we-

⁵⁷ *Marie Catherine Van Vooren*, gehuwd met bakker *Henri Jean Marcquebreucqz*: SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1808, 15 oktober, akte nr. 2181, SAB, huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1809, 25 oktober, akte nr. 350, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1819, 8 maart, akte nr. 476, SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1822? 1 juni, akte nr. 305; *Jeanne Cornelia Vis*, gehuwd met bakker *Balthazar Joseph De Dobbelaar*: SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, Jaar XI, 18 floreal, akte nr. 2108, SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1807, 20 november, akte nr. 411, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1820, 23 februari, akte nr. 458.

⁵⁸ *Balthazar Joseph De Dobbelaar*: SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1807, 20 november, akte nr. 411, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, Jaar XI, 18 floreal, akte nr. 2108, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1820, 23 februari, akte nr. 458; *Bakker Maes*: SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1823, 14 april, akte nr. 982, SAB, Huwelijksregister van de Burgerlijke Stand, 1823, 27 december, akte nr. 791.

duwes als weduwnaars. Allen dienden ze onderhouden te worden en allen hadden bovendien evenveel rechten op een deel van de erfenis of zelfs werkgelegenheid binnen de bakkerij, naast de ‘eigen’, ‘natuurlijke’ kinderen van zowel bakker-weduwe als weduwnaar. Deze weduwnaars wilden zich allicht niet nog méér problemen op de hals halen. Jammer genoeg laat de huidige stand van het onderzoek het niet toe hier dieper op in te gaan.

Ook hier moet met andere woorden vastgesteld worden dat de strategieën niet kunnen worden begrepen vanuit zorgen in verband met de continuïteit van het bedrijf of het beroep alleen – misschien zelfs niet in de eerste plaats. Met betrekking tot de socio-professionele achtergrond van de nieuwe huwelijkspartners kon vastgesteld worden dat weduwnaars zich in mindere mate richtten tot huwelijkspartners die vertrouwd waren met het bakkersmilieu, terwijl weduwes naar nieuwe huwelijkspartners zochten uit hun nabije omgeving of uit het professionele netwerk waartoe ook hun echtgenoot had behoord. Opmerkelijk is bovendien de vaststelling dat zowel weduwes als weduwnaars die hertrouwden, ophielden met de bakkerij na het overlijden van hun partner. Ook bakker-weduwnaars zetten na hun hertrouw het bakkersberoep niet verder; zij verhuisden naar elders in de stad om te rentenieren. Terwijl bakker-weduwnaars niet steeds huwden met jongere vrouwen, bleven weduwen van bakkers niet steeds werkzaam binnen de bakkerij en huwden ze niet met jongere bakkers of bakkersgasten zoals Kaplan naar voor bracht voor Parijs. Het enige punt van gelijkenis dat Brusselse bakkers vertonen met deze uit het Parijs of Turijn van de achttiende eeuw, is de hertrouw met een vrouw, komende uit het bakkersmilieu. Zo zijn in de bestudeerde casussen de schoonbroers van de hertrouwde bakker-weduwnaars eveneens bakker en huwen de weduwes van bakkers eveneens met een bakker. De redenen daarvoor zijn ons echter niet duidelijk omwille van het ophouden van het voortbestaan van de bakkerij. Misschien moet daarvoor wel gedacht worden in de richting van wat Cerutti naar voor bracht: het via hertrouw zoeken naar affectie in een poging de eenzaamheid, de angst en het gemis van dag in, dag uit, samen geleefd en gewerkt te hebben als een hecht bakkerskoppel, te doorbreken.⁵⁹

Wat wel met zekerheid gezegd kan worden is dat, in het geval van hertrouw van weduwes van bakkers en bakker-weduwnaars, het bakkersberoep geen continuïteit kende onder bakkerszonen- of schoonzonen, wat Kaplans stelling rond te vermijden erfenisrechten kan bevestigen. Het is allicht geen toeval dat weduwes die niet overgingen tot hertrouw wél de zaak verder zetten. In drie van de zeventien bestudeerde families zetten weduwes na het overlijden van hun echtgenoot-bakker hun taak als ‘boulangère’ verder met hun nog ongehuwde kinderen.⁶⁰ Hieruit kan afgeleid worden dat bakkersvrouwen inderdaad een belangrijke rol vervulden in de werking en het in stand houden van de bakkerij en dat bakkers blijkbaar eenvoudiger vervangen konden worden door één of meerdere bakkerszonen en/of bakkersgasten. Moeilijkheden en grote verschuivingen binnen deze huishoudens tekenden zich pas goed af wanneer

⁵⁹ Cerutti, *La ville et les métiers*, 79.

⁶⁰ *Claire Thérèse Van Bever* (weduwe van bakker De Genst, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1820, 4 januari, akte nr. 27.); *Bernardine Triest* (weduwe van bakker Van Meurs, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, Jaar X, 14 fructidor, akte nr. 2747.) en *Josine Thérèse Vanderschuere*n (weduwe van bakker Van Campenhout, SAB, Overlijdensregister van de Burgerlijke Stand, 1817, 2 december).

*Afbeelding 4: 'Pasteibakker',
Prent van Jan Luyken, 1694,
Jan Luyken, Afbeelding der
Menschelyke Bezigheden,
Spiegel van het Menslyk
Bedryf (Amsterdam 1753).*

één of meerdere kinderen huwden en de ouderlijke bakkerij verlieten. Niettemin kon voor elk van de zeventien casussen vastgesteld worden dat minstens één bakkerszoon werkzaam bleef in de bakkerij, huwde en er samen met zijn echtgenote werkzaam bleef, al dan niet in samenwerking met ongehuwde broers en zussen onder de hoede van de 'weduwe-boulangère' die in elk van de gevallen eigenares van het pand bleef tot aan haar overlijden.

Het grote verschil met weduwes die wel hertrouwden, is dat hier de continuïteit van de bakkerij wel degelijk verder leeft tot na de dood, op voorwaarde dat er minstens één bakkerszoon de bakkerij verder zette en niet via zijn huwelijk de continuïteit een halt toeriep. Wellicht moet dit niet zozeer vanuit opportunistische strategieën begrepen worden, maar vanuit een nood aan zekerheid – zeg maar een overlevingsstrategie. Zoals ook Kaplan heeft vastgesteld vormden de huwelijken van bakkerskinderen en het verlaten van de bakkerij een bedreiging voor de bestaanszekerheid van een bakkersweduwe. Daarom gingen vele weduwes volgens hem vaak over tot de verkoop van de bakkerij om vervolgens elders een woning te kopen of te huren en daar de oude dag door te brengen. Opvallend is de parallel met weduwes en weduwnaars die wel hertrouwen en zich vervolgens als renteniers elders terugtrekken in de stad. Volgens Kaplan lieten deze weduwes op termijn het beheer van de bakkerij over aan een bakkerszo(o)n(en) die vervolgens zo snel mogelijk een echtgenote diende(n) te vinden opdat de bakkersweduwe haar taken aan haar schoondochter kon overdragen.

Besluit

In deze studie werd gewezen op het multi-causale karakter van de huwelijkspatronen van bakkers en bakkerskinderen. Vertrekkende van de vaststelling dat het verder zetten van de zaak van vader op zoon als perspectief te beperkend is, werd aangeknoopt bij twee stellingen. De ene is van Steven Kaplan, die stelt dat, wanneer een bakkerszoon de zaak niet kon of wou overnemen, er via de bakkersdochter gezorgd werd voor een schoonzoon die daar wel toe bereid was. Een tweede veronderstelling was dat ook endogame huwelijkstendensen waarbij bakkers huwen met bakkersdochters en vice versa⁶¹ moeten worden genuanceerd en dat ook allianties, kunnen worden gezocht in een breder professioneel milieu – zoals onder meer Simona Cerutti suggereerde.

Het onderzoek toonde aan dat beide stellingen voor Brussel op hun beurt te beperkend waren. Om te beginnen stelden we vast dat bij elk van de onderzochte families zowel de professionele als de ruimtelijke continuïteit gegarandeerd werd door minstens één rechtstreekse afstammeling (vader-zoon) en niet zozeer via een bakkersdochter en haar aangetrouwde bakker. Dit laatste deed zich pas voor wanneer de aanvankelijk opvolgende bakkerszoon in het huwelijk trad en vervolgens de bakkerij verliet om (elers) een andere professionele carrière uit te bouwen. Binnen de zeventien bestudeerde huishoudens kwam dit slechts één keer voor. En zelfs toen deze bakkerij in handen kwam van de bakker-schoonzoon, bleek dit niet van definitieve aard te zijn.⁶² Wat het aangaan van bredere allianties betreft, verrast het uitaard niet dat bakkerszonen die het beroep en bedrijf van hun vader verder zetten, voornamelijk huwden met vrouwen afkomstig uit het Brusselse (klein)handels- en artisanale milieu. Iets belangwekkender is de vaststelling dat in elk van de bestudeerde bakkersfamilies één of meerdere bakkersdochters of -zonen huwden met partners uit het bakkersmilieu, zelfs wanneer deze kinderen een andere professionele weg insloegen. Het lijkt er dus op dat ook los van de bedrijfscontinuïteit wel degelijk via huwelijken gezocht werd naar associaties met het bakkersmilieu.

Anderzijds is het perspectief van de bakkerij als centraal vertrekpunt zonder meer te beperkend. Bakkerszonen- en dochters die het beroep niet continueerden, trachten ook opportuniteiten buiten het bakkersmilieu – en zelfs buiten het artisanale milieu – te benutten. Bakkerszonen die geen bakker werden, kozen onder meer voor het uitoefenen van vrije beroepen en beroepen binnen de financiële wereld. Min of meer dezelfde beroepen werden ook uitgeoefend door de echtgenoten van hun zussen, wat aangeeft dat succesvolle bakkers voor hun kinderen eerder sociale promotie op het oog hadden. Bovendien kon voor zowel deze zonen als deze dochters vastgesteld worden dat het merendeel van hen huwde met immigrerende partners, die op hun beurt vaak, maar niet uitsluitend, bakkers waren. Voor een verklaring hiervan dient gezocht te worden in de richting van het uitzonderlijke tijdsgewricht waarin Brussel zich op dat moment bevond. Bakkers – en bij uitbreiding wellicht stedelijke middengroepen – bevonden zich midden in het spanningsveld tussen, enerzijds, de moderniserende kapitaalcrachtige groepen die in de negentiende eeuw opgeld zouden maken, en anderzijds, de conservatieve, corporatieve groepen van het Ancien Régime. In die zin waren ze niet alleen een cruciale schakel in het stedelijke weefsel – denk aan hun centrale rol in

61 Angleraud, *Les boulangers lyonnais*, 326; Farr, *Artisans in Europe*, 245-250; Kaplan, *Le meilleur pain du monde*, 328.

62 Zie casus Antoine Peeters bij de bakkersfamilie 'Van Meurs'.

buurten en wijken, als kredietverstrekkers, alsook aan hun politieke rol – ze vervulden ook een soort middelaarsfunctie. Het ziet er naar uit dat bakkers het in het moderniserende Brussel niet alleen vrij goed deden vanuit economisch opzicht, maar dat hun groep daardoor paradoxaal genoeg relatief open was – zij het dan voor kapitaalkrachtige families. Terwijl sommige zonen immers sociale promotie realiseerden buiten het corporatieve milieu, huwden sommige dochters met zonen van ambtenaren en mannen stammende uit het milieu van de vrije beroepen (naast zonen van bakkersfamilies van elders). Verder onderzoek is uiteraard nodig, maar een hypothese zou alvast kunnen zijn dat de zogenaamde ‘traditionele groepen’ als een soort vehikel fungeerden voor de integratie van ‘nieuwe groepen’ in de overgang van het ancien-regime naar de moderne periode.

Een grote onbekende daarbij blijft de bredere overervingsstrategieën. In de bestudeerde literatuur keren telkens dezelfde twee redenen terug om het belang van een huwelijk in het bestendigen en doorgeven van familiaal patrimonium en het opstarten van een bakkerszaak aan te tonen.⁶³ In de eerste plaats worden bakkerijen vaak geduid als familiebedrijfjes waarvan het gehuwde bakkerskoppel de kern uitmaakt: ‘in this business you have to be a couple, and firmly attached’.⁶⁴ In de tweede plaats wordt steeds verwezen naar het belang van de ‘bruidsschat’ die voor bakkers de mogelijkheid schiep een economische basis te leggen waarop zij hun bakkerij verder konden uitbouwen. De grootte van de bruidsschat zou een cruciale rol gespeeld hebben in de partnerkeuze, al dan niet voorafgegaan door onderhandelingen tussen vaders van bruid en bruidegom die volgens sommige auteurs reeds lang voor het huwelijk in een handelsrelatie tot elkaar stonden. Jammer genoeg werden voor Brussel in de bestudeerde bronnen (in tegenstelling tot bij Angleraud, Garden en Farr) geen bruidsschatten vermeld – hier zou wellicht het notariaatsarchief soelaas kunnen brengen. Hetzelfde geldt voor de erfeniskwesties die bij de hertrouw van weduwen en weduwnaars onvermijdelijk lijken op te duiken en de te verwachten patronen lijken te verstoren. Onze hypothese zou alvast zijn dat het belang van erfeniskwesties bijzonder groot was en dat het overerven van het beroep of de firma steeds vanuit dit bredere perspectief moet worden gevat.

Tot slot kunnen we allermindst uitsluiten dat ook de voorkeuren van de jongeren zelf, wars van strategische belangen, een rol hebben gespeeld in het vinden van een huwelijkspartner. Uit de inschrijvingslijsten van de Leuvense Universiteit⁶⁵ (alsook uit de ‘Histoire des avocats au Souverain Conseil de Brabant’) blijkt bijvoorbeeld dat de kans groot is dat de Leuvense Pierre Joseph Verhaegen en Catherines broer als medestudenten contact legden met elkaar.⁶⁶ Toekomstig onderzoek zou zich bijgevolg kunnen richten op het in kaart brengen van de geografische spreiding van woon- en werkplaatsen van bakkers en hun (aangetrouwde) familieleden. Dit zou interessante bevindingen kunnen opleveren met betrekking tot ontmoetingsplaatsen, (buurt)netwerken en migratiestromen, al dan niet gelieerd aan professionele netwerken.

63 Crossick en Haupt, *The Petite Bourgeoisie*, 88.

64 Ibidem, 87.

65 J. Wils, E.H.J. Reusens en A. Schillings, *Verzameling van onuitgegeven Belgische kronieken en van onuitgegeven documenten betreffende de geschiedenis van België* (Brussel 1903-1967) vol. 32.

66 J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Souverain Conseil de Brabant* (Brussel 1947) waar Nicolas Huygens en Petrus Josephus Verhaegen vermeld worden onder de nummers 2273 en 2275.